

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı

Azərbaycan şairi Süruri və onun "Divan"ı

Paşa Kərimov

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan

E-mail: pasha_kerimov@list.ru

Annötasiya. XV-XVI əsrlərdə yaşamış Azərbaycan şairi Süruri əvvəlcə vətəninə yaşamış, sonra Osmanlı dövlətinə köçərək buranın ədəbi prosesində iştirak etmiş, ustad sənətkar kimi tanınmışdır. Hürufi şairi olan Sürurinin yaradıcılığında Nəsimi şeirlərinin güclü təsiri hiss olunur. Öz növbəsində Süruri Füzuli və başqa Azərbaycan şairlərinin, osmanlı şairlərinin yaradıcılığına təsir etmişdir. Füzulinin elə şeirləri vardır ki, eyni zamanda Nəsimidən də, Süruridən də bəhrələnməni görürük. Sürurinin lirik şeirlər toplusu-divanının son zamanlar əldə edilmiş əlyazma nüsxələri onun həyat və yaradıcılığı haqqında daha geniş məlumat əldə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Nəsimi, Süruri, Füzuli, divan, qəzəl

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 05.08.2020; qəbul edilib – 18.08.2020

Azerbaijani poet Sururi and his "Divan"

Pasha Karimov

Doctor of Philological Sciences

Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS, Azerbaijan

E-mail: pasha_kerimov@list.ru

Abstract. Azerbaijani poet of the 15th-16th centuries Sururi first lived in his homeland, and then moved to the Ottoman state, participated in the local literary process, became famous as the venerable poet. The work of the Hurufi poet Sururi is strongly influenced by Nasimi. In turn, Sururi influenced the work of Fuzuli and other Azerbaijani, Ottoman poets. There are some poems of Fuzuli in which the influence of both Nasimi and Sururi is simultaneously felt. Recently discovered handwritten lists of the divan-collection of lyric poems of the poet give us the opportunity to get more information about the life and work of Sururi.

Keywords: Nasimi, Sururi, Fuzuli, divan, ghazal

Article history: received – 05.08.2020; accepted – 18.08.2020

Giriş / Introduction

Dörd böyük lirik sənətkar-İmadəddin Nəsimi, Əlişir Nəvai, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli anadilli Azərbaycan poeziyasının inkişafına, şairlərimizin yaradıcılığına güclü təsir göstərmişlər. Bu dörd qüdrətli sənətkar arasında Nəsiminin mövqeyi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Çünki Nəsimi (1369-1417) onunla bərabər adını çəkdiyimiz digər üç sənətkarın da yaradıcılığına kifayət qədər güclü təsir etmişdir.

Bu sənətkarlardan hər birindən və ya bəzilərindən bəhrələnməni şeirlərimiz olmuşdur. Daha çox bir sənətkarın irsindən təsirlənənlər də vardır. Məsələn, Süruri, Tufeyli kimi XV-XVI əsrlərdə

yaşamış hürufi şairlərin yaradıcılığında əsasən Nəsimidən bəhrələnməni görürük. Süruri əsərlərində əsasən Nəsimi irsindən bəhrələnməni, Nəvai sənətindən də müəyyən qədər təsirlənən, ədəbiyyata özündən sonra gəlmiş Füzuli yaradıcılığına təsir edən, XV-XVI əsrlərdə yaşamış Azərbaycan şairidir. Akademik H. Araslı Sürurinin aşağıdakı mısralarla başlanan üç qəzəlini yüksək dəyərləndirərək, onların Füzuli də daxil olmaqla bir sıra sənətkarların yaradıcılığına təsir etdiyini, Füzulinin bu şeirlərə nəzərə yazdığı göstərir: "Ta müənbər kakilin xurşidə salmışdır kəmənd", "Könülümü zülfünlə çək zəncirə, şeydalanmasın", "Bisütünü-qəmdə bərgi-lələyi-həmrayə bax".

Əsas hissə / Main Part

Osmanlı müəllifi Səhi bəy (?-1548) 1538-ci ildə tamamladığı "Həşt behişt" təzkirəsində şair haqqında "Sultan Səlim dövründə, Şah İsmayıl vaxtında fəvvdə oldu" yazaraq onun yaşadığı dövr barədə təxminli məlumat vermişdir. Qəstamonulu Latifi (1491-1582) 1546-cı ildə tamamladığı təzkirəsində şairi "Süruriyi-Şərqi" adlandıraraq onun Sultan Səlim və I Şah İsmayıl vaxtında Çaldıran döyüşündə həlak olduğunu, bəzilərinin onun rumlu (osmanlı) hesab etdiklərini göstərmişdir. Həmin təzkirədən Süruriyə aid bir hissəni təqdim edirik: "Son dərəcə gözəl qəzəlləri və muxayyaf şeirləri vardır. Qəzəl tərzində eşşiz olub bənəzəri yoxdur. "Ta müənbər kakilin xurşidə salmışdır kəmənd" mısrasıyla başlanan qəzəl bəzi qaynaqlarda Sultan Səlimə isnad edilir. Halbuki, onun şeirlərindəndir. Onun divanında yer alması ilə bərabər dərvişçə tərzində də bu xususunu sübut edir" [7, s.414].

Osmanlı müəlliflərindən Aşiq Çələbi (1520-1572) "Məşairuş-şuara" adlı təzkirəsində Sürurinin diyari-Əcəmdən (Azərbaycan və İran) Osmanlı dövlətinə gəldiyini, bir sıra elmlərdən xəbərdar olduğunu bildirmiş, onun "Ta ki, sevdəyi-səri-zulfun məkanidir konul", "Çəmni-purxunumda xəlil əksi, ey arami-can", "Səlx oldu mahi-ruzavü göstərdi tabi-eyd" mısraları ilə başlanan qəzəllərindən nümunələr vermişdir. XVI əsrdə yaşamış digər müəllif Qınalızadə Həsən Çələbi (1546-1604) 1586-cı ildə tamamladığı "Təzkirətüş-şuara" əsərində şair haqqında yazır: "Vilayəti-Əcəm"dəndir. Sultan Səlimi-məzinin zamanında fəvvdə olub" [5, s.406]. "Bu dünyanın, Süruri, fil-həqiqə, eyni-şərvədir" deyə diyari-üqbədə surur olmaq qəsdilə sər vələhin. Və bu ələmi-fənadə namurad olmaqla muradi-həqiqiyə irmişdir. Əgərçi aşan bışumardır, lakın layiqi-qəbul bəzi mətələ vardır.

Görkəmli türk alimi İsmayıl Hikmət Ertaylan 1928-ci ildə Bakıda nəşr etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında Süruri barədə təzkirələrdə rast gəldiyi məlumatları nəzərdən keçirərək onu XV-XVI əsrlərdə yaşamış, özünəməxsus üsluba, istedadla malik qüvvətli şair, divan müəllifi kimi səciyyələndirmişdir. Alim onu Şorq ədəbiyyatının formalaşmış qəlibləri, klşionləri çərçivəsində hissələrin ifadə edə bilən, ədəbiyyata yenilik gətirən sənətkar kimi təqdim edir.

I Hikmətin Süruri şeirlərinə osmanlı şairlərindən Məhrəminin təxmis, Şəm'i, Zati, Vəfii, Rəvani, Məsihi və Niqinin nəzərə yazdığı göstərməklə bu ədəbi muhitdə böyük nüfuzla malik olduğunu sübut etmişdir.

Sadalanan faktlar əsasında Sürurinin həyatını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: 1) Şairin XV əsrdə yaşadığı həyatının birinci mərhələsi. Bu dövr haqqında məlumatımız, demək olar ki, yoxdur; 2) I Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra Səfəvilər sarayına yaxın olduğu mərhələ. Bu mərhələ barədə bildiyimiz odur ki, hakimiyyətinin ilk dövründə I Şah İsmayıl onun hakimiyyətə gəlməsinə yardım etmiş hürufilərə, o cümlədən, Süruri, Tufeyli kimi şairlərə qayğı ilə yanaşmışdır; 3) Üçüncü mərhələdə şair Türkiyəyə köçmüş, istedadlı, qüdrətli sənətkar kimi tanınmış, buranın ədəbi prosesində iştirak etmiş, yerli şairlərin yaradıcılığına təsir göstərmişdir.

Tədqiqatçıların bildirdiyi kimi, istedadlı xüsusilə qəzəl janrında yazdığı şeirlərdə özünü göstərən Sürurinin son zamanlar əldə edilmiş divan nüsxələri onun həyat və yaradıcılığı barədə daha ətraflı danışmağa imkan verir. Həmin divan nüsxələrini nəzərdən keçirək. Vatikanın Apostol kitabxanasında Borg.turk.35-şifri altında saxlanılan Süruri divanının başlığı belədir: "Divani-Süruriyi-Əcəm". Malumdur ki, bəzən şairimizi başqa sənətkarlardan fərqləndirmək üçün mənbələrdə onun bu cür və ya "Süruriyi-Şərqi" kimi adlandırılmışlar. 192 vərəqlik əlyazmanın 184 vərəqində şairin anadilli şeirləri nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Nüsxə rəhbərliyi ilə Şorq paginasıya ilə

səhifələnməmişdir. Yəni səhifələr rəqəmlə göstərilməmiş, hər səhifənin sonunda növbəti səhifədə yazılacaq ilk söz qeyd edilmişdir. Bu səhifələnmə üsulunun qüsurlu cəhəti ondan ibarətdir ki, ortadan neçə səhifənin düşdüyünü bilmək mümkün deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, əlimizə 184 vərəq həcmində çətin divandan namələm sayda səhifələr düşmüş, bir sıra şeirlər natamam qalmışdır. 6 və ya 5 misradan ibarət səhifələrdən bəziləri oxunmaz hala düşmüşdür. 931 beyti əlimizə çatmış bu divan nüsxəsində Lətif, Qınalızada, Aşiq Çələbi təzkiyələrində İsmayıl Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında Azərbaycan şairi Süruriyə aid edilən aşağıdakı misralarla başlanan şeirlər aşkar edildi: "Çəmni-pürxunimda xalin nəqşi, ay arami-can", "Ta ki, sevdayi-səri-zulfün məkanındır könül", "Könlümü zülfünlə çək zəncirə, şeydalanmasın" bu bir daha sübut edir ki, Vətikanın Apostol kitabxanasından (eləcə də burada danışıcağımız digər kitabxanalardan) surəti əldə edilmiş divan osmanlı müəlliflərinin "Süruriyə-Əcəm", "Süruriyə-Şərqi" adlandırılan şairimizə aiddir.

Sürurinin İstanbul Süleymaniyyə kitabxanasında, 3777-ci nömrə altında saxlanan anadilli divanı 26 vərəqədən köçürülmüşdür, 661 beytdən ibarətdir. Buraya 90 qəzəl, 3 mürəbbə daxildir. Manisa şəhəri kitabxanasında 7844-cü nömrə altında saxlanan, 37 vərəqədən ibarət nüsxə isə məcmuədir. Əlyazmanın 23 vərəqəndə Sürurinin Azərbaycan türkcəsindəki şeirləri, sonrakı yerlərdə Nəsimi və "Dana" toxallıslı Mir Seyid Əli adlı şairin farsca şeirləri köçürülmüşdür. Əlyazmada katib qeydi vardır. Süruri divanının qurtardığı səhifədə oxuyuruq: "Təmmam gəşt in divanə-şərif fi-yövme-düşənbə fi məhə-məhərrəm əlhəram min şühür səneyi-səməna və səb'in və tis'e miə fi-şəhri Hələb fi-astane-Bayram Baba qəddəsə sirruhul əzüzül-əlfəqirül hoqir Dərviş Mustafa bəndeyə-Müctəbə" [11, v.24b]. Buradan məlum olur ki, Süruri divanının Manisa nüsxəsi hicri tarixlə 987, miladi tarixlə 1570-ci ildə Hələb şəhərində Bayram Baba adlı şeyxin dərgahında Dərviş Mustafa adlı katib tərəfindən köçürülmüşdür. Bu əlyazmadakı Süruri divanının digər nüsxələrində rast gəlmədiyimiz şeirlər, o cümlədən, Şah İsmayıl Xətayiə həsr edilmiş mürəbbə böyük maraq doğurur.

Nəhayət, Süruri divanının ən son zamanlarda ABŞ-ın Kaliforniya Universitetindən (№327) əldə edilmiş avtoqraf nüsxəsi (buraya şairin Azərbaycan türkcəsi ilə bərabər farsca şeirləri də daxil edilmişdir) onun həyat və yaradıcılığı barədə bir sıra dəyərli məlumatlar əldə etməyimizə kömək edir. Digər nüsxələrlə müqayisədə daha kamil olan Kaliforniya nüsxəsinin şairin öz əli ilə köçürüldüyünü sübut edən dəlillər aşağıdakılardır: Müəllif divanının dıbaçə hissəsində şeirlərini bir divan halında tərtib etməsinin səbəbini açıqlayır, oxucuların buradakı nöqsanlara göz yumacağına ümid etdiyini bildirir. Divanda şairin gəncliyində və yaşlı vaxtı yazdığı şeirlər toplanmışdır. Buradakı şeirləri onların şairin divanının digər nüsxələrində və cümlərdə, məcmuələrdə rast gəldiyimiz variantları ilə müqayisə etdikdə sözlərdə fərqlərin olduğunu görsək də, vəzn və qafiyə eynidir. Görünür ki, müəllif bir sıra şeirlərini üzərində sonralar yenidən işləmişdir. Belə bir fikir irəli sürmək olar ki, divanın dıbaçəsini, bütövlükdə, divanı başqa bir katib də köçürə bilər. Lakin divanın müəllif tərəfindən köçürülməsinin bir dəlili də odur ki, səhifələrin kənarında məndə gedən səhvlər düzəldilmiş, hansı qəzəlin kimin şeirinə nəzirə olduğu göstərilmişdir. Nəhayət, divanın sonunda "təmmam" sözündən sonra katibin adı qeyd edilmişdir. Görünür, müəllif buna ehtiyac hiss etməmişdir. Əgər gözəl nəsəliyyət xətəti ilə yazılmış bu divanı başqa bir katib köçürsəydi, adını mütləq qeyd etməli idi. Beləliklə, Süruri divanının Kaliforniya Universiteti kitabxanasında saxlanan nüsxəsinin avtoqraf olduğunu sübut edən bir neçə ciddi dəlil vardır.

Bu divan əlyazmasının köməyi ilə Sürurinin Osmanlı imperatoru Sultan Səlimin (1512-1520) oğlu Sultan Süleymanın hakimiyyəti illərində də (1520-1566) yaşadığını dəqiqləşdirə bilərik. Şairin divanının Kaliforniya nüsxəsinin əvvəlində onun Sultan Süleymana həsr etdiyi "Asiman" rədifli qəsidəsində belə bir beyt vardır:

*Aftabi-səltənət Sultan Süleyman kim, ana
Yeri gög əhli ki, edər dualar asiman [10, v.2b].*

Süruri divanının 120 vərəqədən ibarət Kaliforniya nüsxəsinə 424 türkə qəzəl, qəsidə, qitə, lüğəz (müəmmə), mətlə və müfredlər, həmçinin farsca şeirlər daxildir. Hər səhifə 15 sətirdir. Qeyd edək ki, bu nüsxədəki 424 qəzəldən 215-i 65 şairin şeirlərinə yazılmış nəzirələrdir. Şairin divanı-

nın haqqında danışdığımız nüsxədə onun Nicati, Zati, Xəyalı, Əhməd Paşa, Bahari, Fəqiri, Nisati, İshaq Çələbi, Cəfər Çələbi, Nizami, Saleh Çələbi, Rəvani, Məsihi, Cümhur, Qubari, Ənvəri, Fədayi, Ahi, Zəifi, Ədhəm, Nəti, Mərdumi, Muhibbi, (Sultan Süleyman), Vəsi, Nuri, Salimi (Sultan Salim), Nihali, Şeyxi, Nəvai, Sun'i, Heyrəti, Yəhya, Məhrəmi, Ruhi, Aftabi, Üzri, Safi, Şövqi, Səidi, Ləm'i, Ləmeç Çələbi, Hilali, Cədi, Niyazi, Ədmi, Holaki, Rəfiqi, Cəfari, Cəvani, Şahidi, Vüsali, Şəm'i, Şairi, Vəfayi, Niyəbi, Qədiri Əfəndi kimi osmanlı şairlərinin qəzəllərinə yazdığı nəzirələr vardır. Bu isə o deməkdir ki, Süruri Türkiyəyə keçdikdən sonra osmanlı ədəbi prosesində fəal iştirak etmişdir. Onun osmanlı şairlərinin yaradıcılığına güclü təsir etməsi, burada müqəddir sənətkar kimi tanınması barədə təzkiyələrdə məlumatlar vardır.

H.Araslının Füzulünün nəzirə yazdığı üç Süruri qəzəldən biri kimi göstərdiyi "Bax" rədifli şeirə münasibətimizi bildirmək istərdik. Qeyd edək ki, Z.Bayramlı tədqiqatçılar tərəfindən az araşdırılmış bu qəzəli məqaləsində ayrıca nəzərdən keçirmişdir. Füzulünün Süruri əsərlərindən təsirləndiyini, onun qəzəllərinə nəzirə yazdığını bir daha təsdiq etməklə xatırlatmaq istərdik ki, anadilli poeziyamızda "Bax" rədifli qəzəli daha əvvəlki dövrlərdə yaşamış şairlərimizdən Nəsimi, Qazi Bührənəddin və Kişvərinin divanlarında da rast gələ bilərik. Nəsiminin (1369-1417) adını ondan daha əvvəl dünyaya gəlmiş Qazi Bührənəddin (1344-1398) adından öncə çəkməyimizin səbəbi odur ki, fikrimizcə, bir sıra şeirlərinin, eləcə də "Bax" rədifli qəzəlinin yaranmasında Qazi Bührənəddinə Nəsiminin təsiri olmuşdur. Qazi Bührənəddinin hürufiliyyə təbliğ edən, Həllac Mənsurdan bəhs edən beytlərində bunu görmək mümkündür. Nəsimi 9 beytlik "Bax" rədifli qəzəldə dünyaya təsəvvüfi baxış, hürufiliyyə təsiri özünü göstərməkdədir. Müəllif oxucunu hər şeyin mahiyyətinə baxmağa, ruhunu görməyə çağırır, insanın üzündə təcəlli edən Yaradandan danışır:

*Aç bu sərəpərdəyi, gir içəri, canə bax.
Gör nə təcəlli qılır, partıvı-canana bax [1, s.505].*

Nəsimi bu qəzəldəki beytlərdə bir sıra hallarda ikinci misrada deyilən fikir birinci misrada deyilən mətləbi təsdiqləyir, sübut edir:

*Gözlərinin ayatı əksi ayan göstərir,
Dilər isən gorməyə surət-i-insana bax [8, s.505].*

Qazi Bührənəddinin eyni rədifli qəzəldəki beytlərdə də birinci misrada deyilən fikir, ikinci misrada təsdiqlənir, inkişaf etdirilir:

*Sahiri isdər isən gəl gözə-göz bu gözə bax,
Günəşi gordum der isən, yüzə-yüz bu yüzə bax [1, s.250].*

Beyt misraları arasındakı belə münasibəti Kişvərinin eyni rədifli qəzəldə də görə bilərik:

*Konlümün viranasından bir nəfəs çıxmas qəmin,
Gənci-dövlət yeri bolğan gəşeyi-virana bax [6, v.68a].*

Ədəbiyyat tariximizdə "Bax" rədifli şeirlərin sonrakı taleyi də çox maraqlıdır. Molla Vəli Vidadi, Molla Panah Vaqif, Mir Məhsün Navvab və bir sıra digər şairlərimizin həmin rədiflə yazdıqları çox dəyərli şeirləri vardır. Fikrimizcə, anadilli poeziyamızda "Bax" rədifli ilk qəzəl İmadəddin Nəsimiyə məxsus olmuş, sonrakı dövrlərin sənətkarları həmin rədiflə şeir yazarkən onun əsərindən örnək kimi istifadə etmişlər. Füzulünün Nəsimi əsərlərinin oxuması tədqiqatçılarımız tərəfindən sübut edilərsə də qeyd etməliyə ki, Füzulünün "Bax" rədifli qəzəli məhz Sürurinin eyni rədifli şeirinə nəzirədir. Hər iki şeirin Nəsimi, Qazi Bührənəddin və Kişvəri qəzəllərindən fərqli olaraq eyni vəzn və qafiyə ilə yazılması bunu iddia etməyə imkan verir.

Süruri divanının yeni əldə edilmiş nüsxələr göstərir ki, Füzulünün onun qəzəllərinə yazdığı nəzirələrin sayı tədqiqatçılarımızın göstərdiklərindən daha çoxdur. Əvvəla, onu qeyd edək ki, Fu-

zulinin "Bax" rədifli qəzəlinə örnek olmuş Süruri qəzəllərinin sayı dördüür. Sürurinin eyni rədifdə və vəzdə digər qəzəllərinin ilk misralarını aşağıda veririk: "Ey könül, gəl dediyi-təhqiq ilə əşyaya bax", "Arzi-Leyliyə həli-xali-gəndümgünə bax", "Ey könül, ol qəmzeyi-qommaz ol əbruyə bax" bu üç şeirdən yalnız ikincisinin qafiyəsi fərqlidir. Öncə haqqında danışdığımız qəzəllə bərabər Sürurinin digər iki qəzəli də (cəmi üç şeir) rədif, vəzn, qafiyə, mövzu etibarini ilə Füzulinin eyni "Bax" rədifli qəzəlinə örnek olmuşlar. Fikrimizcə, Füzulinin aşağıdakı misralarla başlanan qəzəlləri Süruri şeirlərinə nəzirə olaraq yazılmışdır: Füzuli "Şəm üzündən ələmi rövşən qılıb səldin niqab", "Münharifdir, saqiya, əndubi-dünyadən mizac", "Olur qəddim dula eşqin yolunda hər bələ gör-gəc", "Seyr qıl, gör kim, gülüstanın nə abı tabı var", "Qansı gülşən gülbünü sərv-i-xuramanınca var", "Xəm qədilə ağlaram ol türreyi-tərrarsız", "Eys üçün bir türfə mənildir bahar əyyamı bağ" misraları ilə başlanan qəzəllərini yazarkən Sürurinin "Gül yüzündən çün səbə məşşatəsi açdı niqab", "Zahida, qılmış quru sevdə səni yə'si-farac", "Qərar etməz könül qaşınla qəməzdən nişan görgəc", "Qanğı sunbuldür ki, miskin kakilin tək tabı var", "Qanğı ay ayineyi-rüxsari-tabanınca-dur", "Kakilin fikrində gözüm yaş getməz əhsiz", "Yandırır xalun xəyalı xəttin için dildə dağ" misralarıyla başlanan qəzəllərini örnek götürmüşdür. Süruri divanının Kaliforniya nüsxəsi nəzərdən keçirilərkən məlum oldu ki, Füzulinin 32 beytdən ibarət "Su" rədifli qəsidəsi Sürurinin 31 beytlik eyni rədifli qəsidəsinə nəzirdir. Siyahını uzatmaq mümkündür. Buradakı bəzi örnek qəzəllərlə nəzirələr arasında qafiyə fərqlərinin olduğunu görürük. Lakin bu şeirlərin məzmunu nəzərdən keçirildikdə onların arasındakı örnek-nəzirə münasibətləri aşkara çıxır. Füzuli Sürurinin "Dün gördüm ol nigarı tərəbnəku ərcümənd" misrasıyla başlanan müsəddəsinə "Dün sayə səldi başıma bir sərv-i-sərbülənd" misrasıyla başlanan nəzirə-müsəddəs yazmışdır.

Füzulinin Süruri şeirlərinə yazdığı nəzirələrdə şairin bir tərəfdən sələfindən öyrəndiyini, onun əsərlərindən sənətkarlıq məktəbi, örnek kimi istifadə etdiyini, digər tərəfdən bu şeirlərə yeni bir ahəngdarlıq, mənə dərinliyi, yüksək bədii zövq gətirdiyini görmək mümkündür. Sürurinin "Af-təbi-təl" atından rəf olur çün kim niqab", "Gül yüzündən çün səbə məşşatəsi açdı niqab" misralarıyla başlanan qəzəlləri Nəsiminin "Şol tamam ayın üzündən çünki rəf oldu niqab" misrasıyla başlanan qəzəlinə nəzirdir (Nəsiminin eyni qafiyəli, "Vəchdən dilbər götürmüşdür niqab" misrasıyla başlanan qəzəli başqa vəzdə olsa da, məzmun eynidir və Sürurinin eyni zamanda bu şeiri də örnek götürməsi ehtimalı böyükdür). Qeyd etdiyimiz kimi, Süruri yaradıcılığında Nəsimi ardıcılı, hərfi şairi olmuşdur. Nəsimi kimi Süruri də insan surətində ilahi əlamətlərin təzahür etdiyini iddia edir:

*Kainatı məst edib Qurani-natiq bilməgə,
Xətti-saqi sureyi-ümmül-kitab oldu mana [12, v.4b].*

Şair məşuqənin saçını Quran ayəsinə, qaşını "şəqqül-qəmar" möcüzəsinin şərhinə bənzədir. Hərfləri sənətkar könlünün Allahın ən qədim məkanı olduğunu deyir:

*Kəbə istərsən, könül mülkünü abad eylə kim,
Həqq-Taalanın qədimi xəndamıdır könül [11, v.13b].*

Nəsimi kimi Süruri də insanı "bəşər surətli Həqq" adlandıır:

*Zülfü qəşü kiprigindən, ey bəşər surətli Həqq,
Kaşifi-sirri-tihmə gənci-Quran olmuşam [11, v.14b].*

Allahın insanda təzahür etdiyini deyən şair şeirlərindən birində Nəsimi kimi Fəzullah Nəsimi ilahi saydığını açıq ifadə edir:

*Çünki Həqqi surətli-adəmdə gördüm zahirən,
Mən Məsihəm, qatili-Dəcəli-şeytan olmuşam.*

*Ol Süruriyəm ki, Fəzlin bəndəsi olalidən,
On səkkiz min ələmin varına sultan olmuşam [11, v.14b].*

*Ol Süruriyəm ki, mən ruzi-əzəldən tə əbəd,
Fəzli-Həqqin bəndəsiyəm, padşahi-ələməm*

Nəsiminin nəzərdən keçirdiyimiz şeirində şairin insan üzündə Allahın təcəlli etməsi barədə hərfi düşüncələri də əksini tapmışdır:

*Abi-həyvandır dodağın, ruhi-qudsidir dəmin,
Surətin Həqdir, üzün vallahu ə'ləm bissəvab [8, s.32].*

Sürurinin hər iki cavab qəzəlinə Nəsimi şeirinin əsas məzmununun əksini görürük. O, nəzirələrdən birində Nəsimidən təsirlənərək Qurandan bir sıra iqtibasları ayrı-ayrı misralarına daxil etmişdir. Fikrimizcə, Füzuli Nəsiminin də, Sürurinin də adı keçən şeirlərindən xəbərdar olmuş, nəzirəsində yalnız özünəməxsus fərdi yaradıcılıq üslubunu nümayiş etdirə bilmişdir. Maraqlıdır ki, Nəsimi və Süruri qəzəllərindən birində və Füzulinin qəzəlinə birinci beyt eyni cür-niqab-aftab kimi qafiyələnmişdir.

Nəsimi kimi, Füzuli də qəzəlinin son beytində "Vəllahu ə'ləm bis-səvab" ("Doğrusunu Allah daha yaxşı bilər") kəlamını işləmişdir. Füzulinin qəzəlinə öncəki şeirlərdən fərqli olaraq "mahtab, güləb" qafiyələrini işləmişdir. Süruri "ab" qafiyəli beytində insan üzündə ilahi əlamətlərin, Quran surələrinin təzahüründən danışır:

*Arizində zülfü qaşın ortasında ruhlarm,
Ərşdir, üzündə Rəhman surəsi, altında ab [9, v.9b].*

Füzuli həmin qafiyə ilə yazdığı beytində tamamilə başqa mövzuya toxunur. Bədii sual poetik fiqurundan istifadə edərkən saqiden, gözəldən soruşur ki, ələmdə tutduğum günüm hədədəki ləl rəngli qırmızı şərabdır, yoxsa ləldən olan üzük qaşın sənin dodaqlarının gözəlliyini görüb paxılıqdan suya dönmüşdür:

*Lə'lgün meydır ələmdə sağəri-simin ilə,
Ya mğini-lə'ldir, rəşki-ləhbəndən oldu ab? [2, s.66]*

Üç qüdrətli sənətkarın - Nəsimi, Süruri və Füzulinin eyni qafiyəli qəzəllərini nəzərdən keçirdikdə bir daha görürük ki, Nəsimi də, onun şeirinə nəzirə yazmış Süruri də, Füzuli də öz yaradıcılıq dəst-xəttinə, fərdi üsluba malik şair olmuşlar.

Dahi Füzulinin özünəməxsus yaradıcılıq üslubunun ondan sonra gələn şairlərə təsir etməsi şübhə doğurmur. Lakin ədəbiyyat tariximizin üzə çıxan yeni-yeni mənbələrini araşdırdıqca bir daha görürük ki, onun fərdi üslubunun formalaşmasında sələflərinin irsinin təsiri olmuşdur. Bu baxımdan Sürurinin "Qanğı ay ayineyi-rüxsari-tabanıncadır?" misrasıyla başlanan 8 beytlik qəzəli ilə Füzulinin ona nəzirə olaraq eyni vəzdə yazdığı "Qansı gülşən gülbünü sərv-i-xuramanınca var" misrasıyla başlanan 7 beytlik qəzəlinin müqayisəsi maraqlı nəticələrə gəlməyə imkan verir. Əvvəla, orasını qeyd etmək ki, Füzuli şeirində fərqli olaraq "var" rədifindən istifadə etsə də, rədifdən kənardə bu iki şeirin beylərlərinin həm qafiyə kimi səslənməsi göz qabağındadır. Məsələn, xəndanıncadır-xəndanınca var. Deməli, Füzulinin fərqli olaraq rədif işlətməsi onun şeirinin Süruri qəzəlinə cavab olduğunu inkar edə bilməz. Hər iki şeir bənzətmələr, təşbihlər eyni zamanda bədii sual üzərində qurulmuşdur. Süruri qəzəlinə 7 dəfə "qanğı" (1 dəfə həndə) Füzuli 14 dəfə (7 beytlik qəzəlinin bütün misralarında) "qansı" sual adətindən istifadə etmişdir. İlk baxışdan görünür ki, bədii suallar vasitəsi ilə və hər misrada yeni-yeni təşbihlər işlətməklə şeir texnikasına yiyələnərək Füzuli Süruri qəzəlinin nümunə kimi yararlanmışdır. Süruri qəzəlinin birinci beytində gözəlin işıqlı

üzünün aydan, dodaqlarının əksinin günəşdən, altıncı beytində onun qəddinin cənnətdəki Tuba ağacından üstün olduğunu deyir. Füzulinin cavab qəzəlindəki təşbihlər mübaliğədən daha uzaq, reallığa daha yaxındır. O, gözəlin boynunu sərvî-xuramanını qızıl gül ağacından, dodağını qonçadən, parlaq simasını şamın şoləsindən üstün hesab edir:

*Qansı gülşən gülünü sərvî-xuramanınca var?
Qansı gülün üzrə qonca ləli-xəndanınca var? [2, s.115]*

Süruri qəzəlinin məqtəsində şeirinə bədii yekun vuraraq bu təsvir olunan gözəlliklərin sahibi məşuqasına eşqindən çəkdiyi ağğanın bülbulün güldən ötrü fəryadlarından xeyli artıq olduğunu bildirir:

*Ey Süruri, ol gülî-rəna qəmindən bülbulün,
Qanğı fəryadı səntin fəryadı ağğanınca var? [9, v.18a]*

Füzuli də örnək qəzəl bədii məntiqindən çıxış edərək sonda özünün eşqində çəkdiyi ahü ağğanın bülbulün ürəkləri dağılayan nəğməsindən daha üstün, daha təsirli olduğunu deyir:

*Qansı gülşən bülbulün derlər, Füzüli, sən kimi,
Qansı bülbulün sürudi ahü ağğanınca var? [2, s.115]*

Süruri divanının Kaliforniya nüsxəsində üç qəsidə vardır. Bunlardan birincisi "Asıman", ikincisi "Su" rədifli şeirdir. Üçüncü qəsidə "Zülfün səhabı içrə olub gün yüzün nihan" mısrasıyla başlanır. Füzulinin 32 beytlik "Su" rədifli qəsidəsinin Sürurinin 31 beytlik eyni rədifli, eyni vəznli qəsidəsinə nəzirə olaraq yazıldığını görürük. Füzuli yüksək estetik zövqünü nümayiş etdirdiyi "Su" rədifli qəsidəsində suyun həyatdakı rolundan danışır, ona bir aşiq, şair gözü ilə baxır, sonda isə məlum olur ki, bu deyişənlər Məhəmməd peyğəmbərə (s.) həsr edilmiş nətin əvvəli imiş. Füzuli şeiri üçün örnək rolunu oynamış Süruri qəsidəsində də həyatda, təbiətdə sudan bəhs olunur, suyun bəzi fiziki xüsusiyyətləri mənalandırılır, sonda məlum olur ki, bu əsər Osmanlı imperatoru Sultan Süleymana mədhiyədir:

*Şah Süleyman həzrəti kim, şəhər Asəfdir ana,
Cuş edib sərdəftər oqı anı hər sərdara, su [10, v.3b].*

Burada müəllif təlimhdən istifadə etmişdir. Süleyman peyğəmbər haqqında əfsanədən məlumdur ki, onun Asəf adlı vəzir olmuşdur. Şair suya müraciətən deyir ki, bütün şahların Sultan Süleymana vəzir olduğunu hər yerdə səs salıb sərdarlara, hökmdarlara xəbər ver.

Füzuli Sürurinin bir sıra qəfiyələrini təkrar etmişdir. Süruri qəsidəsinin beytlərində yara sözü həm yar, sevgili, həm də yara mənasında işləmiş, cinas yaratmışdır. Şeirin mətlə beyti belədir:

*Sən ləbindən yarəli bağrıma –dedim yarə su,
Ol təbibi-canü dil dedi ki, sevməz yarə su ...*

*Gərçi bipadır, vali müştəqdir pabusına,
Üzi üzrə sürünüb, varır anıçün yarə su [10, v.2b-3a].*

Lirik qəhrəman-əşiq sevgilisindən xahiş edir ki, yarəli bağrına dodaqlarından su töksün. O isə cavab verir ki, yaraya su vurmaq olmaz. İkinci beytdə şair deyir ki, suyun yağı olmasa da, o, məşuqənin ayaqlarını öpməyə can atır. O, həmişə üzü üstə sürünərək yara doğru gedir. Burada su, onun aşiq kimi nəzərdən keçirilməsi təbiətdə, ətraf mühitdə aşiqin əlamətlərini görən Füzulinin, bə-

dii məntiqini xatırladır. Görünür, bu məsələdə də şair özündən əvvəl gələn Süruri kimi sənətkarlardan örnək götürmüşdür. Füzuli həmin qəfiyədən qəsidəsində belə istifadə etmişdir:

*Vəhmdən söylər dili-məcruh peykanın sözü,
Ehtiyat ilə içər hər kimdə olsa yarə, su...*

*Dəstbusi-arizusundan gər ölsəm, dustlar,
Kuzə eylin toprağım, sumun omnula yarə su [3, s.31].*

Aşiqin yaralı könlü məşuqənin oxa bənzər kirpiklərindən vəhmlə, qorxa-qorxa danışır. Neca ki, yaralı olan şəxs suyu ehtiyatla içir. Nəvbəti beytdə şair deyir ki, əgər sevgilimin əlini öpmək arzusunun şiddətindən ölsəm, torpağımdan kuzə düzəldib, onun içinə su töküb yanma verin.

Süruri coşqun axan suyu zəncirini sürüyüb gedən divanəyə bənzədir, onu özü kimi aşiq və avara adlandırır:

*Sanki bir divanədir, zəncirini sürüb gedər,
Ya Süruri kimi olmuş aşiq avarə su [10, v.4a].*

Füzuli də eyni qəfiyəli beytində aşiq, divanə olan sudan danışır. O, neçə vaxtdır ki, məşuqənin ayaqlarının altına çatmaq üçün avaralar kimi başını daşdan-daşa vurub gəzməkdədir:

*Xaki-payinə yetəm der ömrlərdir müttəsil,
Başım daşdan-daşa vurub gəzər avara su*

Süruri əsərləri ilə Şah İsmayıl Xətai əsərləri arasında səsleşmələr mövcuddur. Təxminən eyni vaxtda yaşamış bu sənətkarların hansının əsərinin örnək olduğu məsələsi sual doğura bilər. Fikrimizcə, Şah İsmayılın gənc hökmdar İkan sarayına davət etdiyi Süruri ondan daha yaşlı olmalı idi və Xətainin onun şeirlərini örnək seçmək ehtimalı daha çoxdur. Şah İsmayıl Xətainin

*Biz əzəldən ta əhəd meydana-gəlmişlərdəmiş,
Şahi-Mərdan eşqinə mərdana gəlmişlərdəmiş [4, s.190].*

mətləli qəzəlinin Sürurinin eyni mətləli qəzəli ilə müqayisəsi maraqlıdır. Müqayisə göstərir ki, mısraların çoxu üst-üstə düşən, bəzi sözləri fərqlənən bu iki şeir əslində bir muəllifin qəzəlidir. Bu fikirdəyik ki, katiblər Sürurinin bu şeirini səhvan Xətai divanına daxil etmişlər. XVII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Qovsi Təbrizinin də Süruri yaradıcılığından bəhrələndiyini görürük. Onun "Dedikləri" rədifli qəzəli Sürurinin eyni rədifli şeirinə nəzirdir.

Nəticə / Conclusion

Dövrünün qüdrətli sənətkar olan Süruri əsasən Nəsimi müəyyən qədər Nəvai kimi sələflərinin ədəbi irsindən bəhrələnmiş, müasiri və xələfi olan bir sıra Azərbaycan və Osmanlı şairlərinin yaradıcılığına təsir etmişdir. Şairin əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin hərtərəfli tədqiqi onun yaradıcılığını anadilli ədəbiyyat tariximizdə Nəsimi ilə Füzuli arasında bir keçid mərhələsi kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Süruri əsərlərinin nəşri və tədqiqi şairin ədəbiyyatımızdakı mövqeyini müəyyənləşdirməyə kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat / References

1. Bührəhəddin Qazi. Divan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988.
2. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
3. Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. IV cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.

4. Xətai Şah İsmayıl. Əsərləri. İki cilddə. I cilddə. I-ci cild. Tərtib, müqəddimə, lüğət və izahlar Əzizəğa Məmmədovundur. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975.
5. Kinalızadə Hasan Çelebi. Tezkirətü'ş-şuara. I cilt/ hazırlayan: İbrahim Kutluk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
6. Kişvəri. Divan. Əlyazma, Bursa Genel Kitablığı, №4364.
7. Latifi tezkiresi/ Hazırlayan Mustafa İsen. Ankara, Akçağ, 1999.
8. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: Həmid Araslı. Bakı, Azərneşr, 1973.
9. Süruri. Divan. Əlyazma. İstanbulun Süleymaniyyə kitabxanası, №3777.
10. Süruri. Divan. Əlyazma. Kaliforniya Universiteti Kitabxanası, №327.
11. Süruri. Divan. Əlyazma. Manisa şəhər kitabxanası. №7844.
12. Süruri. Divan. Əlyazma. Vatikanın Apostol kitabxanası. Şifr: Borg.turk-35.

Азербайджанский поэт Сурури и его «Диван»

Паша Керимов

Доктор филологических наук

Институт рукописей имени Мохаммада Физули НАНА. Азербайджан.

E-mail: pasha_kerimov@list.ru

Резюме. Азербайджанский поэт XV-XVI вв. Сурури сначала жил на родине, потом переехал в Османское государство, участвовал в здешнем литературном процессе, стал известен, как маститый поэт. В творчестве хуруфитского поэта Сурури чувствуется сильное влияние Насими. В свою очередь Сурури повлиял на творчество Физули и других азербайджанских, османских поэтов. Есть такие стихи Физули, в которых одновременно чувствуется влияние и Насими и Сурури. Обнаруженные в последнее время рукописные списки дивана-сборника лирических стихов поэта дают нам возможность получить более широкие сведения о жизни и творчестве Сурури.

Ключевые слова: Насими, Сурури, Физули, диван, газель